

TRANSCHEGARAVIY SAVDO SHARTNOMALARINI KOLLIZION-HUQUQIY TARTIBGA SOLISH: NAZARIYA, AMALIYOT VA XALQARO TAJRIBA

Adizov Oqilbek Oybek o'g'li

Jahon Iqtisodiyoti va Diplomatika Universiteti magistranti

E-mail: oqilbekadizov@gmail.com

<https://doi.org/10.5281/zenodo.15674296>

ARTICLE INFO

Qabul qilindi: 05-June 2025 yil

Ma'qullandi: 10-June 2025 yil

Nashr qilindi: 16-June 2025 yil

KEY WORDS

Transchegaraviy savdo shartnomalari, Xalqaro xususiy huquq, Huquqni tanlash erkinligi, Xalqaro tovarlar oldi-sotdi shartnomalari, CISG (Vena konvensiyasi), INCOTERMS qoidalari, UNIDROIT prinsiplari, Party autonomy (Tomonlar avtonomiyasi)

ABSTRACT

Ushbu maqolada xalqaro iqtisodiy integratsiya va globallashuv sharoitida transchegaraviy savdo shartnomalarining xalqaro xususiy huquq doirasida tutgan o'rni tahlil qilinadi. Maqolada xalqaro savdo bitimlarining asosiy turlari – tovarlar oldi-sotdi, xizmatlar ko'rsatish, agentlik va distribyutorlik, litsenziya va franchayzing, shuningdek, investitsiya shartnomalari bo'yicha normativ hujjatlar va xalqaro tajribalar asosida tasnif berilgan. Shuningdek, huquqni tanlash erkinligi tamoyilining xalqaro va milliy huquqiy tizimlarda qanday ifodalangani, ushbu prinsipning ahamiyati va amaliy natijalari – xususan, huquqiy aniqlik, investitsiya xavfsizligi va arbitraj samaradorligi nuqtai nazaridan muhim tahlillar keltirilgan. O'zbekiston Respublikasi qonunchiligidagi mavjud tartibotlar, cheklovlar va ularning xalqaro standartlarga mosligi ham muhokama qilingan.

Xalqaro iqtisodiy integratsiya va globallashuvning jadal rivojlanishi sharoitida davlatlararo savdo-iqtisodiy aloqalar keng ko'lamda rivojlanmoqda. Ushbu jarayonlarda transchegaraviy savdo shartnomalari markaziy rol o'ynaydi. Xalqaro xususiy huquq doirasida transchegaraviy shartnomalarni tartibga solish, ularning turlarini aniqlash va ularga tatbiq etiladigan huquqni tanlash masalasi muhim ahamiyat kasb etadi. Xususan, taniqli rus olimi M.M.Boguslavskiy ta'kidlaganidek, xalqaro xususiy huquqning zamonaviy rivojlanishi ko'p jihatdan xalqaro tijorat shartnomalarini tartibga soluvchi kollizion normalarning samaradorligiga bog'liq bo'lib, bunda shartnomalarni to'g'ri tasniflash va huquqni tanlash erkinligining keng tan olinishi muhim rol o'ynaydi¹.

Xalqaro savdo shartnomalarini tasniflash xalqaro xususiy huquq fanida va amaliyotda muhim ahamiyat kasb etadi. Transchegaraviy savdo bitimlarining murakkabligi va xilma-xilligi ularni aniq va to'g'ri tasniflashni taqozo etadi. Xalqaro huquqiy hujjatlar, xalqaro tijorat odatlari va ilmiy manbalarda transchegaraviy savdo shartnomalarining quyidagi asosiy turlari keng va batafsil ko'rsatib o'tiladi:

1.1. Xalqaro tovarlar oldi-sotdi shartnomalari.

Transchegaraviy savdoda eng ko'p qo'llaniladigan shartnoma turi bo'lib, xalqaro savdoda tovarlarning eksport-import operatsiyalari aynan shu shartnomalar orqali amalga oshiriladi. Mazkur shartnomalar xalqaro huquqda, xususan, 1980-yilgi BMT Vena konvensiyasi (CISG) orqali tartibga solinadi. CISG xalqaro tijorat shartnomalariga nisbatan yagona moddiy-huquqiy me'yorlarni belgilaydi va tomonlarga huquqiy munosabatlarda aniqlik hamda barqarorlik ta'minlaydi. CISG ishtirokchilari orasida hozirgi kunda dunyoning 97 ta davlati mavjud bo'lib, ular global savdo aylanmasining asosiy qismini tashkil qiladi. O'zbekiston Respublikasi ham mazkur konvensiyani ratifikatsiya qilgan davlatlar qatorida turadi.

Xalqaro tovarlar oldi-sotdi shartnomalari bo'yicha tomonlarning majburiyatlari tovarlarni yetkazib berish shartlari orqali belgilanadi. Yetkazib berish shartlari ko'pincha Xalqaro Savdo Palatasi tomonidan ishlab chiqilgan INCOTERMS qoidalari orqali ifodalanadi. INCOTERMS xalqaro tijorat shartnomalarida FOB (Free on Board), CIF (Cost, Insurance and Freight), DAP (Delivered At Place) kabi standart shartlarni taqdim etib, taraflarning huquq va majburiyatlarini aniq ko'rsatib beradi (UNCTAD, 2020).

2. Xalqaro xizmatlar ko'rsatish shartnomalari. Mazkur shartnomalar xalqaro savdo doirasida xizmat ko'rsatish bo'yicha bitimlarni tartibga soladi. Ular moliyaviy, transport, sug'urta, konsultatsiya, texnik xizmatlar va boshqa xalqaro xizmatlarni qamrab oladi. Xizmatlar savdosi ko'pincha JSTning Xizmatlar savdosi bo'yicha Bosh bitimi² (GATS, 1994) bilan tartibga solinadi. Ushbu bitim xalqaro xizmatlar bozorida diskriminatsiyani oldini olish va adolatli raqobat muhitini yaratishni maqsad qiladi. Bundan tashqari, xalqaro arbitraj va nizolarni hal qilish bo'yicha xizmat ko'rsatish shartnomalari xalqaro tijorat arbitraji³ (1958 yilgi Nyu-York konvensiyasi) orqali ham tartibga solinadi.

3. Xalqaro agentlik va distribyutorlik shartnomalari. Bu turdagi shartnomalar xalqaro biznesda vositachilik xizmatlari ko'rsatuvchi shaxslar – agentlar yoki distribyutorlarning faoliyatini tartibga soladi. Agent yoki distribyutor bir davlatdagi kompaniyaning mahsulotlarini boshqa davlat bozoriga olib chiqish uchun xizmat qiladi. Mazkur munosabatlar ko'pincha UNIDROIT institutining Xalqaro tijorat shartnomalari prinsiplari (2016) asosida tartibga solinadi⁴.

4. Litsenziya va franchayzing shartnomalari. Bu shartnomalar intellektual mulk huquqlaridan foydalanishga asoslanadi va xalqaro bozorda patentlar, savdo belgilari, nou-xau kabi huquqlardan foydalanishni tartibga soladi. Xalqaro darajada bu munosabatlar JSTning Intellektual mulk huquqlarining savdo jihatlari to'g'risidagi bitimi (TRIPS, 1994) orqali tartibga solinadi.

5. Xalqaro investitsiya shartnomalari. Bu shartnomalar ikki yoki ko'p tomonlama investitsiya bitimlari orqali tartibga solinib, xorijiy investitsiyalarni jalb qilish va himoyalash maqsadida tuziladi. Mazkur shartnomalar xorijiy investorlarning huquqlarini himoya qilish uchun xalqaro arbitraj mexanizmlarini qo'llash imkonini yaratadi.

Transchegaraviy savdo shartnomalarida huquqni tanlash erkinligi prinsipiga ko'ra, tomonlar o'z shartnomalariga nisbatan qo'llaniladigan huquqni mustaqil ravishda va erkin tanlash imkoniyatiga egadirlar. Xalqaro xususiy huquq fanida mazkur prinsip "tomonlar

avtonomiyasi" (party autonomy) sifatida tanilgan bo'lib, u xalqaro tijorat bitimlarida shartnoma erkinligini ta'minlovchi asosiy tamoyillardan biri hisoblanadi.

Tomonlar avtonomiyasi prinsipi xalqaro huquqiy hamjamiyat tomonidan keng e'tirof etilgan va xalqaro xususiy huquq sohasidagi eng muhim kollizion prinsip sifatida qabul qilinadi. Taniqli huquqshunos M.M. Boguslavskiyga ko'ra, tomonlarning o'z shartnomalariga tatbiq etiladigan huquqni erkin tanlash huquqi xalqaro tijorat munosabatlarida huquqiy aniqlik va barqarorlikni ta'minlashning asosiy kafolati hisoblanadi. Ushbu tamoyil xorijiy elementli shartnomalarda tomonlarning o'z manfaatlarini samarali himoya qilish imkoniyatlarini kengaytiradi hamda xalqaro savdoda huquqiy noaniqlik xavfini sezilarli ravishda kamaytiradi⁵.

Xalqaro miqyosda mazkur prinsipni mustahkamlovchi muhim hujjatlar mavjud. Bu borada 2015-yilda Xalqaro xususiy huquq bo'yicha Gaaga konferensiyasi tomonidan qabul qilingan **Xalqaro tijorat shartnomalarida qo'llaniladigan huquqni tanlash prinsiplari (Hague Principles on Choice of Law in International Commercial Contracts)** alohida o'rin tutadi. Ushbu prinsiplar xalqaro savdo amaliyotida tomonlar avtonomiyasini keng qo'llashga qaratilgan bo'lib, shartnomaviy munosabatlarda huquqni tanlash huquqining chegaralari va shartlarini batafsil belgilab bergan. Gaaga prinsiplari taraflarning erkin tanlash imkoniyatini qo'llab-quvvatlash bilan birga, huquq tanlashda tomonlarning "o'zaro bog'langanligi" (closest connection) mezoniga ham murojaat qilish imkoniyatini yaratadi⁶.

Yevropa Ittifoqining **Rim I Reglamenti (Regulation (EC) No 593/2008)** ham tomonlarning huquq tanlash erkinligini tartibga soluvchi asosiy hujjatlardan biri hisoblanadi. Mazkur reglament xalqaro savdo shartnomalari bo'yicha huquq tanlash prinsipi va uning qo'llanish tartibini aniq belgilab beradi. Rim I Reglamentining 3-moddasiga ko'ra, shartnoma taraflari o'zaro kelishuv orqali qo'llaniladigan huquqni aniq va ravshan shaklda tanlash huquqiga egadirlar. Agar tomonlar o'zlari qo'llaniladigan huquqni tanlamagan bo'lsalar, Reglamentga ko'ra shartnoma eng ko'p bog'liq bo'lgan davlat huquqi qo'llaniladi⁷. Taniqli huquqshunos P. Stone mazkur reglamentning xalqaro savdo shartnomalari uchun qo'llaniladigan huquqni aniqlashda tomonlarning avtonomiyasini asosiy prinsip sifatida ko'rsatishini ta'kidlaydi va bu yondashuvni xalqaro tijorat huquqining zamonaviy rivojlanishining mantiqiy natijasi deb hisoblaydi⁸.

AQSh va Buyuk Britaniya kabi umumiy huquq tizimi mamlakatlarida ham tomonlar avtonomiyasi tamoyili xalqaro shartnomalarda keng qo'llaniladi. Xususan, AQShda "Restatement (Second) of Conflict of Laws" hujjatida xalqaro shartnomalar bo'yicha huquqni tanlash erkinligi prinsipi mustahkamlangan bo'lib, tomonlarning tanlagan huquqi qonuniy va asosli deb qabul qilinadi, agar bu tanlov aniq va erkin amalga oshirilgan bo'lsa⁹. Britaniya amaliyotida ham tomonlarning shartnomaviy huquq tanlash erkinligi "English common law" va xalqaro tijorat arbitrajidagi qarorlar orqali keng tasdiqlanib kelmoqda.

O'zbekiston Respublikasi qonunchiligida ham mazkur prinsip mustahkamlangan bo'lib, Fuqarolik kodeksining VI-bo'limida (Xalqaro xususiy huquq normalarini qo'llash) huquqni tanlash erkinligi prinsipining asoslari belgilab berilgan. Jumladan, FK 1164-moddasiga ko'ra,

tomonlar xorijiy elementli shartnomalarga tatbiq etiladigan huquqni kelishuv orqali erkin ravishda tanlashlari mumkin. Ammo O'zbekiston amaliyotida bu tamoyilning tatbiq etilishida ayrim cheklovlar mavjud bo'lib, xususan, majburiy milliy qonun normalari va ommaviy tartib (public policy) talablariga zid keluvchi huquq tanlashni amalga oshirish mumkin emasligi ta'kidlanadi¹⁰

Professor A.Saidov ta'kidlaganidek, xalqaro tijorat shartnomalarida huquq tanlash erkinligining keng tatbiq qilinishi mamlakat iqtisodiyotiga xorijiy investitsiyalarni jalb qilish imkoniyatlarini sezilarli ravishda oshiradi va xalqaro savdo ishtirokchilari uchun huquqiy aniqlikni ta'minlaydi. Bundan tashqari, xalqaro tijorat shartnomalarida tomonlarning huquq tanlash erkinligi prinsipining amalga qo'llanilishi xalqaro nizolarni samarali hal qilishga xizmat qiladi va xalqaro tijorat arbitrajida nizolarni tez va samarali hal etish imkoniyatini oshiradi¹¹

Xulosa qilib aytganda, xalqaro tijorat shartnomalarida huquq tanlash erkinligi prinsipining keng e'tirof etilishi xalqaro savdo munosabatlarida huquqiy barqarorlik va xavfsizlikni oshirishga xizmat qiladi. Xalqaro va milliy qonunchilikning mazkur tamoyilni mustahkamlashi orqali tijorat munosabatlarida huquqiy noaniqliklar kamayib, xalqaro savdo subyektlari manfaatlari yanada samarali himoya qilinadi. O'zbekiston Respublikasida ham mazkur prinsip Fuqarolik kodeksining VI-bo'limi bilan tartibga solingan. Unga ko'ra, tomonlar o'z shartnomasiga nisbatan istalgan mamlakat huquqini qo'llashni kelishib olishlari mumkin. Shunday qilib, transchegaraviy savdo shartnomalarida huquqni tanlash erkinligi prinsipining mavjudligi xalqaro savdo munosabatlarida huquqiy aniqlik va oldindan aytib bo'ladiligi darajasini oshiradi hamda taraflarning tijorat manfaatlarini himoya qilish imkoniyatini kengaytiradi.

Foydalanilgan adabiyotlar ro'yxati:

1. American Law Institute. (1971). Restatement (Second) of Conflict of Laws. Retrieved from <https://www.ali.org>
2. Boguslavskiy, M. M. (2018). Mezhdunarodnoe chastnoe pravo: Uchebnik (2nd ed.). Moskva: Norma.
3. European Parliament and Council. (2008). Regulation (EC) No 593/2008 of the European Parliament and of the Council of 17 June 2008 on the law applicable to contractual obligations (Rome I). Official Journal of the European Union. Retrieved from <https://eur-lex.europa.eu>
4. General Agreement on Trade in Services (GATS), Apr. 15, 1994, Marrakesh Agreement Establishing the World Trade Organization, Annex 1B, 1869 U.N.T.S. 183.
5. HCCH. (2015). Hague Principles on Choice of Law in International Commercial Contracts. The Hague Conference on Private International Law.
6. O'zbekiston Respublikasi Fuqarolik kodeksi. (1996). Respublika qonun hujjatlari ma'lumotlari bazasi. Retrieved from <https://lex.uz>
7. Schreuer, C. H., Malintoppi, L., Reinisch, A., & Sinclair, A. (2009). The ICSID Convention: A Commentary (2nd ed.). Cambridge University Press.

8. Stone, P. (2018). EU Private International Law (4th ed.). Cheltenham: Edward Elgar Publishing.
9. UNIDROIT. (2016). UNIDROIT Principles of International Commercial Contracts 2016. Rome: International Institute for the Unification of Private Law.
10. United Nations. (1958). Convention on the Recognition and Enforcement of Foreign Arbitral Awards (New York Convention), June 10, 1958, 330 U.N.T.S. 3.

